

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО СРАВНИТЕЛНО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

(Основни развойни насоки и проблеми
до Втората световна война)

Боян Ничев

Ако историята на един предмет е и негова теория (както бяха установили още класиците на домарковската философия), то читателите на следващите редове сигурно добре ще разберат затрудненията на автора им. Защото става дума за развитието на една дисциплина като сравнителното литературознание, чиито предмет и методика, проблемна терен и сфера на изследване от дълго време са дискуссионни.

След „златния“ период на класическата френска компаративистика през първите две десетилетия на века тая дисциплина преживя години на криза, през които потърси нови пътища и възможности, нови превъплъщения. Пол Азара, Фернан Балдансперже, Пол ван Тигем, класиците на френското и европейското сравнително литературознание едва доживяха до края на Втората световна война и дори не подозираха новите проблеми и новите трудности, с които щеше да се срещне издигнатата от тях като наука област на литературознанието. Твърде характерни за тези трудности бяха някои от заглавията на възлови студии на техните най-ярки приемници в първите следвоенни години: Рене Велек — „Кризата на сравнителното литературознание“, 1958, Рене Етиенбл „*Comparaison n'est pas raison*“ („Кризата на сравнителното литературознание“, 1963). Още по-характерно е, че Рене Велек включи споменатата си работа, писана като доклад за Втория конгрес по сравнително литературознание в 1958 г., като глава в концептуалната си книга „Критически категории“ („*Concepts of Criticism*“, 1963).

Какво се бе случило? Работата бе в това, че новото време и новите форми на междулитературното и културното общуване бяха издигнали нови проблеми и нови гледни точки за преразглеждане на старите. Старата компаративистика не бе в състояние да се справи с тях. Въпреки това сравнителното литературознание продължаваше да се развива; вън от кризисната ситуация останаха конструктивните опити на ред учени-марксиста, които се постаряха да обобщат от марксистическа гледна точка богатите форми и дълговременни традиции на междулитературно сътрудничество на източноевропейски и извъноевропейски литератури. Между тях особено трябва да бъде споменато научното дело на Жирмунски,¹

¹ В. М. Ж и р м у н с к и й. Сравнительное литературоведение. 1, 1979; Байрон и Пушкин. Л., 1978.

на словашкия литературовед Диониз Дюришин,² на румънеца Ал. Дима³ и на И. М. Неупокоева.⁴

При съвременните отворени форми на международен литературен живот, при нарасналите възможности за получаване на „литературна информация“ и за интензивен „естетически обмен“ съвременното литературознание не само продължава да се развива, но и става изключително жизнена и актуална дисциплина, обогатявайки се с възможностите на една компаративна културология и на едно сравнително изкуствознание. В условията на съвременния идеологически и културен живот сравнителното литературознание тъкмо поради своята актуалност е предмет на внимание и влияние на редица идеологически доктрини. Заедно с това на него само му се налага да вземе отношение към редица нови (или подновени) течения в съвременната хуманитаристика, към такива пресичащи на различни равнища неговата „територия“ направления като семиотика, херменевтика, структурализъм, социология, социолингвистика, социална психология и др. Някои от тях услужливо му предлагат методики за нерешени проблеми, други явно искат да го зачислят между своите близки, сродни (дори „помощни“) науки. С други думи казано, сравнителното литературознание в много случаи се оказва своеобразно кръстовище на редица актуални търсения на съвременната литературна наука, една динамична (и еруптивна) сфера, която може да даде доста на съвременната литературна теория, една дисциплина, която в движение осмисля и преосмисля методологическите си установки и тематично-проблемни теории.

В тая ситуация написването на очерк по история на сравнително младото българско сравнително литературознание сигурно освен прякото си значение може да даде нещо и на теорията на тая дисциплина. Защото винаги съм бил убеден, че теорията на една такава дискутирана и дискутабилна област като сравнителното литературознание трябва да носи проблемите на националната литература, където се пише, и да обобщава специфичните форми на международен опит и на наднационално общуване на тая литература. Това не може да не се забележи и в написаните в последните десетилетия теоретични очерци на Дюришин, Неупокоева, французите Пишоа и Русо, Улрих Вайцшай, американеца Франсоа Джост. Те отразяват историческите традиции на отделните им национални литератури (които за всеки от тях се явяват основна компаративна база), социално-историческата ситуация на тези литератури в момента, състоянието, възможностите и амбициите на националното ни литературознание.

В специфичните условия на нашия културен и литературен развой сравнителното литературознание у нас има свой исторически развой като практика (спонтанно литературно съотнасяне) и теория (научно осмисляне на това съотнасяне). Възникнало и утвърдило се първоначално и предимно като сравнително славянско литературознание, то дълго време играе определени национални задачи.

Възникването и развитието на българското сравнително литературознание като теоретическа доктрина и като литературоведческа практика е дълъг и сложен процес, свързан с формите и степените на съзряването на литературното мислене, както и с проблемите и нуждите на българския обществен живот. Поради своеобразния развоен път и темпове на художествено развитие в литератури като българската сравнителното литературознание тук съществува дълго време в синкретична слятост с други литературнокритически и литературно-теоретически моменти и преди всичко с литературната история.

² D. Ľurišin. Teoria literarnej komparistiky. Bratislava. 1975.

³ Al. Dima. Principii de literatura comparata. București. 1972.

⁴ И. М. Неупокоева. История всемирной литературы. Принципы системного и сравнительного анализа. М., 1976.

През цялото си развитие една литература съществува в определен извънфункционален контекст и опозицията между него и нея винаги е функционална. Без конкретното изучаване на тая динамична опозиция тя си остава една нереална абстракция. От друга страна, абсолютизирането на всеки един от членовете ѝ е еднакво погрешно, както и тяхното унифициране. Трябва да се има пред вид, че опозицията „чуждо — свое“ не престава да бъде функционална в литературния процес нито за миг, независимо от различието и силата на всеки от членовете ѝ и от различната степен на напрежение помежду им. Във всеки даден етап техните взаимоотношения са различни, преобладаването на едното или другото силно поле се сменя, отношението „ние и светът“, „свое и чуждо“ имат различна функционалност в една литература през разни етапи от развитието ѝ.

Съзнанието за съществуването на това отношение може да забележим в развитието на новата българска литература още в сравнително ранните етапи на нейното художествено развитие.

В българската литературна критика още при първите ѝ стъпки, от Нешо Бончев, та чак до десетилетието след Освобождението, се очертават три течения, или по-точно казано, три критически позиции — в зависимост от съзнателното или несъзнателното провеждане на компаративния момент или, с други думи, в зависимост от формите и степените на осъзнаване релацията „ние—светът“. Това спонтанно и несъзнателно става още при първите опити за оценяване на родни творби чрез съотнасянето им към критериите на европейската класика. То е първо докосване на критериите на класиката към нашите литературни възможности и естетически нужди, първото им съотнасяне към нас. То обаче, в скоби казано, все още не значи и в трите случая приемане, осъзнаване или усвояване критериите на тази класика като непосредствено художествено съзнание и проникване в нейните творби. Трите критически позиции или трите течения, за които говорим, са в същност три различни л и т е р а т у р н о к р и т и ч е с к и о п т и к и, при които тъкмо съотнасянето към извънфункционален художествен опит дава дълбочина и съизмеримост на литературнокритическата перспектива.

Първата критико-оценъчна позиция е позиция (условно казано) на „е с т е т и ч е с к и п р и м и т и в и з м“. При нея именно съотнасянето липсва, затова дълбочината на сравнителната перспектива отсъства. Това не значи, че тая линия не използва чужд литературен материал. Но тя не може да се съотнесе към него: тя го прави свой и подвежда под свой естетически знаменател всички чужди стойности. Зад нея стои една многогодишна практика на побългаряване — синкретична форма между превод и оригинално творчество. Тук перспективата на естетическата оптика е обърната. Това е позиция, породена от определена практика, която има свои автори и читатели дори и през 80-те — 90-те години. С нея някои наши литературни дейци, като Вазов, продължават да воюват и след Освобождението в лицето на т. нар. станковщина, семковщина и т. н. Цялата тая литература обаче има своя читателска публика и социално-естетически основания за своето съществуване. Това значи, че макар и на ниско естетическо равнище, тя не е паднала от небето, а задоволява реални художествени вкусове, зад нея стои определено художествено съзнание.

Втората литературнокритическа позиция бих нарекъл позиция на е с т е т и ч е с к и у т о п и з м. Това е литературнокритическата позиция на естетически образовани възрожденски деятели, школувани в духа на високите постижения на европейското класическо наследство, които обаче не могат практически да с ъ о т н е с а т неговите исторически създали се критерии към исторически сложил се художествени възможности на българския литературен живот. Характерен представител на тая литературнокритическа оптика е Нешо Бончев.

В литературата Нешо Бончев стои здраво върху една аксеологическа система, която е „привнесена отвън“ в родната му литература. В този смисъл за него тя е доктрина. Защото в концепцията на Нешо Бончев липсва все още съзнанието за исторически характер на категорията художественост. Това съзнание не се оформя бързо в едно национално литературно и литературоведческо мислене. То се основава преди всичко върху една дълга традиция на непрекъснато и органично литературно развитие. Затова не е чудно, че няма да го срещнем в окончателни форми отчетливо изкристализирало и в редица по-късни представители на българското литературознание и литературна история. Но показателно е, че тъкмо сравнителната методология (спонтанно или съзнателно приложена) доближава представителите на нашата възрожденска критика, ранните носители на едно зараждащо се национално и литературно самосъзнание до представата за историческия характер на художествеността. Това ще забележим особено ярко подчертано у Ботев. Но у него, както и у Нешо Бончев, естетическият априоризъм се бори с конкретното практическо разбиране за нуждите и възможностите на художествения процес у нас. При това у Ботев, както ще видим по-нататък, преобладава конкретността на историческия анализ, докато при Нешо Бончев все още господства естетическата предпоставеност. Но и при двамата съществува своеобразна вътрешна борба между тези две начала, своеобразен вътрешен баланс помежду им, който се извършва на базата на една широка сравнителна позиция, на един разширен компаративен поглед, чрез една определена сравнителна оптика. Въпросът „ние и другите“ стои и при двамата непрестанно и постоянно при решаване глобалните проблеми на родния литературен развой. В своя естетически априоризъм Нешо Бончев дава приоритет на ориентацията към класически световни образци. Но той няма (и не може да има) конкретна програма, какъв може да бъде специфично-националният път за тяхното достигане. Той е близо до споменатия възглед на Л. Каравелов, че развитието значи заимствуване и учене от другите. „Ние, българите — пише той в известния си предговор към българския превод на „Тарас Булба“ — „Класическите европейски писатели на българския език и ползата от изучаването на съчиненията им“, — стъпваме сега в този нов за нас път на своето самопознание и духовен живот, а първите ни стъпки трябва да бъдат осмислени и скорни. Каквато посока вземем отначало, права или крива, по нея шем и да вървим и мъчно е после кривото да изправиш. Нас ни срещат много стъпки при началото на този път. Но при всичките стъпки на нашето духовно пробуждане ние сме честити, от една страна, честити сме (за чест), че сме най-млади на този нов път, та имаме пред себе си ръководители много други народи. Едни от тия народи са изминали веке пътя на духовното развитие, други са далече отишли, не мож ги догони и в сто години. Та се разбира, че трябва да се опознаем с тях при началото, да се допитаме за много неща, които са тям познати, а за нас са още тъмни въпроси. И така нужда имаме да изгледаме внимателно всичкий оня път на духовния живот, който е изминат от другите народи. Кога познаем това, тогава лесно ще ни бъде и себе си да познаем, и своя предлежащи нов духовен живот.

Речта ни е тая, че това време не можем да чакаме да ни се свалят като от небето учени, писатели и вещи поети, напоени с народен дух, та да ни бъдат ръководители както в литературата, така и в другите пътеки на народния ни живот. Наши ръководители сега са другоземци. Но това да не ни плаши. Така е било у всеки народ в началото. Елинската стара литература се развива на времето до една висока степен и става изпосле основа на римската, а че и на всичката европейска литература. А все и тя взе начало от въсток, от Египет. Както от една свещ се предава пламък на много други свещи, така и тая духовна искра се разнесе от един народ на други.“⁵

⁵ Н. Бончев. Литературна критика и публицистика. С., 1962, с. 152.

За развитието на „компаративното“ мислене в младата българска литературна критика горните разсъждения на Н. Бончев носят в себе си няколко твърде важни методологически установки, постигнати чрез една спонтанна сравнителна оптика. Те потенцират идеята за типологическата близост в развойните етапи на различните литератури. Тя е изразена в съзнанието, че трябва да се учим и оглеждаме в другите, защото и ние ще минем по сродни или по същите пътища. Така в младата българска литературна критика независимо от иденте, под влияние на които се намира, се зараждат възгледи и разбирания за литературна типология, за закономерности на литературния развой, за общи пътища в развитието на литературите. В тясна близост с тях е и идеята за връзката между художествените цивилизации, „за учението“ на една литература от друга.

Трябва да отбележа, че след Нешо Бончев естетическият утопизъм ще бъде един неряждък, за да не кажа, постоянен спътник на българския литературен живот, с други думи казано, че в него той ще има винаги повече или по-малко, по-ярки или по-бледи представители.⁶ През различни епохи той ще има различни степени и форми на проява. Негов външен израз ще бъдат естетическият максимализъм и априоризъм, най-честата му форма — подаването на една висока естетическа заявка без обективни условия за покритие; негов постоянен спътник — липсата (или недостатъчността) на съзнание за историческия характер на категорията художественост; главно условие за неговото съществуване — срещата на художествени култури с различно равнище и степен на развитие. Както се вижда, естетическият утопизъм е своеобразно явление на международните литературни взаимоотношения и може и трябва да бъде изследван от сравнителното литературознание като специфична негова категория. В българското литературно развитие той е форма и степен на литературно самопознание и като начин за практическо съотнасяне на собствения развоен модел към развойни модели от друг стандарт и на друго развойно равнище.

Заедно с това трябва да отбележим, че нито една от трите критически позиции не се среща в „чист“ вид в българското литературно развитие. Това особено личи дори при Нешо Бончев. И у него в борбата между естетическия априоризъм и нуждите на живия, конкретен литературен процес често увлечението към завършения, привнесен отвън развоен модел бива надделяло от реалните потребности на културно-историческия процес. Тогава Нешо Бончев съвсем естествено, макар и често стихийно, се домогва до реални компаративно-исторически оценки с конкретно съдържание. По повод появата на книгата на Джон Стюарт Мил „Подчинеността на жените“ на български той ще каже: „Мил наистина пише и се бори в парламента за правата на жените. И добре прави, то му е дошло времето европейските царства за женският въпрос; но мислите ли вие, че щото е назряло в Англия, то е и за нас назряло? В такова ли сме положение, в каквото са англичаните? Колко стадии трябва да минем ние, догде додем до тоя въпрос?! На нашата шия лежат хиляди други въпроси, без разрешението на които женският въпрос трябва да почака малко. И за какво са ни мненията на някой си французки журнал? Нема не можем да разгледаме тоя въпрос със свое българско зрение?“ Както личи, чувството за историческия реализъм, съпроводено с известна консервативност, се налага у него повече в областта на конкретните социално-исторически паралели, докато в света на художествените ценности възрожденският критик си остава определен привърженик на един естетически утопизъм.

Третата линия в нашата възрожденска критика бих нарекъл естетически реализъм. Това е оная критическа оценъчна позиция, която чрез по-

⁶ По тоя въпрос вж. повече Б. Ничев. Петко Толоров и другите. Естетически проблеми около кръга „Мисъл“. — Лит. мисъл, 1965, кн., с. 59—86.

стоянно съотнасяне държи сметка за възможностите, потребностите и равнището на домашния литературен процес. Тая позиция е най-добре изразена в литературната практика на Ботев, който винаги е склонен да оценява относителността, което на практика значи конкретно-историческото значение на художествения феномен. Говорейки за превеждането у нас, той пише: „За француският народ могат да бъдат „полезни и поучителни“ романите даже и на Пол-де-Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетевият „Фауст“. Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравняват или по-право да кажем, да отговарят на стремленията и на характера на онзи народ, на езика на когото се пишат или превеждат те. На основание на това за нас са потребни засега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. И в това отношение може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме и ние.“⁷

Възникването, появата и съществуването на една подобна позиция бележи твърде важен пункт в развитието на литературоведческото мислене, взето като момент от естетическото развитие и литературното самосъзнание на една епоха. Това значи, че въпросът за литературната рецепция задължително е взет пред вид в диалектически смет и слят вид в оценката на естетическата същност на литературния феномен. И още: че тая оценка се търси като синтез от преценяването на творбата като феномен в себе си (an sich, казано от позициите на „платонизираната доктрина“ на класическата естетика, както биха се изразили с езика на съвременната херменевтика нейните десни представители) с творбата „за нас“, творбата, взета чрез обективизация на съдържанието ѝ във времето и у читателя. Сложните категории на една съвременна херменевтика, както виждаме, тук на практика се оказват конкретно поведение на една литературна политика. При това движението е в обратна посока: върви се от едно утилитарно практическо разбиране за предназначението на творбата към съгласуването му с нейното индивидуално психологическо усвояване, т. е. от третиране на творбата като творба „за нас“ към третирането ѝ като творба „в себе си“. Трябва да се отбележи, че подобна насока на развитие е твърде естествена в една естетическа култура като нашата, в която по онова време са живи и потенциално активни рефлексите на фолклорния модел на рецепция, при който творбата съществува преди всичко и главно „за нас“, за слушателя, за консуматора и след това — и „в себе си“.

Тук е мястото може би да отбележим, че трябва да се направят някои опрелелени уговорки и исторически уточнявания около възникването на сравнителното литературознание у нас (както и в някои други славянски страни). У нас тая литературоведческа дисциплина възниква (преди всичко като склонност към сравнително мислене и като необходимост за извъннационално съотнасяне) при условия, твърде различни от тези, при които възниква класическото западноевропейско сравнително литературознание през XIX в. Тези разлики са „външни“, социално-исторически (I) и вътрешни (II), специфично-литературни.

1. Наченките на сравнително литературознание и първите прояви на сравнителен метод в редица славянски страни са разлика от Запад възникват при нерешен национален въпрос, в условията на национално възбуждане. Това слага отпечатък върху историческия път на сравнителното литературознание тук и го различава от пътя на компаративистиката на Запад през XIX в. Сравнителното литературознание се извежда от задачите на национално-възродителния процес и се свързва с тях.

2. Сравнителното литературознание се проявява не само при специфични исторически условия, но във връзка с тях и при различни „вътрешнолитературни

⁷ Христо Ботев. Събр. съч. Т. I. С., 1958, с. 424.

обстоятелства“. Тук то възниква в условията на неразвита литературна история, докато в класическите страни на западната компаративистика тя се ражда след значителен развой на националната литературноисторическа наука и в тясна връзка с нейните нужди. Това особено личи у Пол ван Тигем, когато той обуславя необходимостта от сравнително литературознание. Макар и да го признава за самостоятелна дисциплина, френският компаративист го извежда от задачите на литературната история. За него сравнителното литературознание е порождение на литературната история, необходимост, появила се вътре в нея в резултат на нейната развита и разработена максимално диференцирана система, желеща да се изследват нейните рефлексии и разпространението ѝ в чужбина. „Не е достатъчно да се познават отделните текстове, за които става дума, а трябва и да се включват в целостта, към която принадлежат. Така задачата на историка на френската литература се разширява безкрайно. — А какво би било, ако той гледа на френските писатели, които проучва, което е и негова длъжност, не само като на крайни точки на различни течения и влияния, но и като на изходна точка на вълни, които се ширят през граници и поколения? Едно пълно проучване на Расин, Русо, Зола трябва да обхваща не само тяхното пълно творчество и неговото влияние във Франция, но и съдбата на това творчество в чужбина. За да може да бъде постигнато това, макар и в най-общи линии, необходимо е широко познаване на най-различни литератури. Историкът, който проучва в целостта всички тези и много други писатели, ще трябва да овладее и изнесе резултатите, до които са достигнали други специалисти. Но освен отделни неща, които са му особено близки, сам той не би могъл да дойде до тези резултати. . . Затова на тоя друг дял проучвания трябва да се посвети особена научна област, която ще има свои ясно определени цели, свои специалисти и свои методи. Тази дисциплина ще вземе резултатите във всички области на литературната история на един народ и ще ги свърже с постигнатите от историците на други литератури. Така от този сложен възел на влияния ще се създаде отделна научна област. Тя в никакъв случай не ще се стреми да замени различните национални литературни истории; тя ще ги допълва и обединява, а същевременно ще създаде между тях и над тях мрежата на една обща история на литературата.“⁸

Следователно при Пол ван Тигем всичко изхожда от историята на литературата и се връща при нея. Известният френски компаративист, разбира се, признава самостоятелни цели и метод на сравнителното литературознание. Но обективно то се свежда до една ако не помощна, то поне придатъчна наука на литературната история. Но за нас в случая по-съществено е да отбележим друго — в развитието на литературната наука на редица западноевропейски страни, като Франция, сравнителното литературознание не само е свързано с пълната си връзка с литературната история, но е и породено от нея и признано да я обслужва или поне допълва. Друг бе пътят на развитие на тая дисциплина у нас. Започнала тук своето развитие като сравнително литературно мислене, тя не е продукт на литературната история, а се развива успоредно с нея. Основоположниците на националната литературна история в редица славянски страни бяха и първите национални компаративисти — Добровски, Ян Колар, Шафарик, при чехи и словаци, Копитар — при словенци и Иван Д. Шишманов малко по-късно при нас. А тая особеност не щеше да остане без значение за общия облик на сравнителното литературознание у нас и в споменатите славянски страни от възникването му до днес. Тук то кристализира не в недрата на литературната история, а започна като национална идеология. При споменатите славянски народи развитието на компаративната доктрина върви в посока, противо-

⁸ P. Van Thieghem. La littérature comparée. 1948.

положна на класическия развой на компаративистиката в Европа. Тук то се движи „отвън“ „навътре“, от големите наднационални общности като славянската към сърцевината на националната литература. Там върви от националната литература към нейното разпространение в света. Неслучайно Сент Бъов наричаше Жан Жак Ампер (един от основателите на френската компаративистика през XX в.) „велик световен пътешественик“ в света на литературата.

Всичко това значи, че в същност като практика и теория, като доктрина и методология сравнителното литературознание е доста различно в различните страни и доста зависимо от развойните им особености. В същност това знаеше много добре още Пол ван Тигем, който в началото на 30-те години в предговора към своята „Сравнителна литература“ провъзгласяваше, че „сравнителната литература по същество е френска наука“. Днес развитието на тая наука в редица други страни отразява своеобразния път на литературата им и пречупва основните въпроси на тая дисциплина през своя художествен национален опит.

* * *

Когато става дума за развитието на сравнителното литературознание у нас и на сравнителната оптика в една национална култура, трябва да отбележим, че в десетилетията и годините, за които става дума, културното и литературното мислене на един народ като българския поради развойни причини е предразположен към възприемане света и осмисляне на историята в специфични модели на наднационални общности, най-функционален между които е славянският. Причина за това е преди всичко значението, което в България, както и в редица славянски народи в периода на тяхното национално формиране (а това значи и в периода на създаване на тяхното сравнително литературознание и литературна история) отдават на славянското единство, т. нар. „славянска идея“. При тях тя има значение и на национално-патриотична, и на универсална идея. Тя съдържа в себе си амбивалентно съдържание и е метамодел на една национална и същевременно на една наднационална общност. Тя поддържа и стимулира националното съзнание, акцентирайки към една наднационална принадлежност. Тя е разграничител (между нас и другите) и същевременно един общ знаменател, подвеждащ ни под общи принципи. Нейното съдържание от първите й прояви до края на XIX в. е твърде различно. Затова тя трябва да бъде разглеждана конкретно и аналитично. Но присъствието ѝ като постоянен елемент в дихотомията „ние — другите“ при развитието на културата и литературата на редица славянски народи, в това число и не на последно място и на българския, е несъмнено. Трябва да се обърне внимание как в славянската идея ударението минава постепенно от установена върху общността към акцент върху националната индивидуалност (от общославянското „ние“ към националното „аз“). Тоя процес може да се наблюдава през разни периоди на различни равнища и под разни форми в ред славянски литератури. Той минава като червена нишка през три века на хърватската литература: от панславизма на Юрий Крижанич, през славянизма на Павел Ритер Витезович, към илиризма на Гай и югославизма на Шросмайер, за да стигнем до хърватския национализъм на правашите на Анте Старчевич. Сложните отношения на двете страни на тази дихотомия може да отбележим у Андрия Качич Миошич и у Паисий Хилендарски. Промяната на акцента в опозицията „славянството — ние“ може да забележим в конкретизацията между класицисти и романтици, между Лукиан Мушички и Вук Караджич например в сръбската литература.

В словашката литература това преместване на акцента се осъществява исторически, по всичко изглежда, в прехода от шуровци към поколението около алманаха „Напред“. Както отбелязва Дюришин, представителите на младото

поколение програмно подчертаваха в триадата „Словашко-славянско-световно“ непосредствената връзка между словашкото и славянското. Това се обосноваваше със стремежа да се преодолеят някои ограничения в концепцията на предшестващото поколение, чиято програма, особено в последния си период, преоценяваше „славянското“ като цел на общи стремежи. С други думи, в нея се абсолютизираше „особеното“ за сметка на „общото“ (курс. м., Б. Н.).

В някои славянски страни, като България, които влизат сравнително късно в класическия цикъл на славянското развитие, отношението между общославянско и национално (като активизатор на компаративистичната ситуация „ние—свѣтъ“) се явява дълго време недиференцирано и промяната на акцента върху членовете на споменатата дихотомия се повтаря през различни периоди. В отделни случаи, както ще видим по-нататък, тоя процес се актуализира и закрепя от конкретни историко-политически и културнополитически причини. Първите опити за известен, макар и минимален литературнокритически синтез на българското художествено развитие програмно носят белезите на славянския патриотизъм. Още в първия кратък преглед на българската литература авторът му Г. Д. Попов недвусмислено отбелязва: „Няма съмнение, че българският народ като част от славянското племе, което по своята умствена дарба стои въобще твърде високо между другите нации, ще бъде в състояние в не толкова дълго време да създаде една богата и сериозна българска литература.“⁹ Макар да има характер на предвиждане и пожелание, това съждение, в което могат да се видят късни рефлексии от Хердер и от славянския романтизъм, говори, че в осъзнаване на отношението ние — славянството принадлежността към славянството се възприема като стимулатор на патриотични надежди и планове за национално развитие.

В българската литература това е една традиция, която води началото си още от Паисий Хилендарски. Пренасяне на акцента върху наднационален компонент срещахме в същност и в първата определено съзнателно (неспонтанна) компаративна проява на българската критика. Поради споменатите по-горе особености тя съвсем естествено се свързва с името на Паисий Хилендарски. Това е статията на младия тогава Иван Д. Шишманов (в същност само един нахвърлек, който носи обозначение *aregcu*) „Паисий и Русо“.¹⁰ Тя има откровено публицистичен характер и е наситена с ярък патриотичен патос, свидетелствува съвсем определено, че за възникването на национална компаративистична доктрина и практика, за усвояване на съпоставителна позиция се изисква определена степен на национално самосъзнание и че в края на 80-те години, или по-конкретно след 1885 г., българската интелигенция го е имала. Статията на Шишманов отразява това самочувствие. Тя носи съзнанието, че българският народ след 1885 г. се е превърнал от обект в субект на историята. Този процес неминуемо и спонтанно, но съвсем закономерно се пренася и върху литературния развой. И българската литература се отваря към света по един нов начин: става субект на активна и съзнателна естетическа рецепция с нова норма на селекция и усвояване на чуждото, принципиално различна от досегашната. Това на практика значи, че по-българяването, което дълго е актуално и силна норма на рецепция (защото дори и след Освобождението се явява например един побългарен превод на Гоголевия „Ревизор“), отстъпва място на рецепция с модерна рецепционна норма; повишена активност на рецепционно равнище (при селекцията на превежданата

⁹ Г. Д. Попов. Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до наши дни. Пловдив, 1886, с. 68.

¹⁰ И в. Д. Шишманов. 1762. Паисий и Русо. — Денница, 1890, кн. 7—8, юли и август, с. 353—354.

творба) и редуцирана на равнището на текста (ненамеса в целостта на текста). Така историята на българското сравнително литературознание показва, че компаративистичната дейност се улеснява, стимулира в голяма степен от международното „отваряне“ на една култура. Осъзнаването на един национален феномен в рамките на широк международен контекст улеснява в ѝ з н и к в а н е т о на компаративна релация и влизането в сравнителна ситуация. Както личи, зараждането на сравнителното литературознание изисква и предполага редица социално-исторически предпоставки, които в различни страни се проявяват различно.

И така първите съзнателни прояви на неспонтанно компаративистично мислене в българското литературознание са породени от конкретни, живи потребности и условия на българския литературен и социален живот и отразяват конкретна степен от развитието и зрелостта на българската художествена литература.

Малката статия на Шишманов вече ни сблъсква с богатството на компаративни форми в едно национално литературознание още при зараждането на тоя дял от литературната наука. Тя разкрива неподозирани форми за национални трансформации и превъплъщения на традиционни сравнителни методи и компаративни жанрове. „Паисий и Русо“ по същество е типологически паралел. Но с това не бихме могли да изчерпаме своеобразието на тая бележка. Като компаративистичен жанр тя носи някои особености, които се явяват характерни за българското сравнително литературознание. Сравнително-типологическото зърно на статията ѝ придава характер на литературоведческа м е т а ф о р а, една компаративно-публицистична форма, чиято съдба в българската литература се оказва твърде интересна — превъплъщенията ѝ самотитни, а възможностите ѝ — широки.

По-нататък в развитието на българското литературознание съдбата на литературоведческата метафора ще ни върне (особено в българската есеистика) към практиката на една спонтанна компаративност. Очевидно това е форма, намираща се на границата на съзнателната и спонтанната компаративистична дейност. Твърде важно е тук да отбележим обаче, че със статията на Ив. Д. Шишманов младата, едва зараждаща се българска литературна наука преодолява спонтанния си период и навлиза в етапа на своето съ з н а т е л н о с р а в н и т е л н о л и т е р а т у р н о м и с л е н е.

Както се вижда, като диференцирана научна дисциплина сравнителното литературознание се явява в България през 90-те години на миналия век. То се проявява като сравнително славянско литературознание и е свързано с определени културно и политико-исторически условия. Първите преподаватели по литература във висшето учебно училище в София (по-сетнешния университет „Кл. Охридски“) са възпитаници на класически славянски средища: Балан — на Прага, Беньо Цонев — на Загреб, Ив. Д. Шишманов — на Виена, Л. Милетич — на Загреб и Прага. Характерно е и това, че първите филолози, които трябваше да се занимават с преподаване на българска литература в университета (Балан, Б. Цонев), бяха възпитаници на лингвистични школи, в които господствува сравнително историческият метод. Така че пътят на сравнителното литературознание в условията на тогавашния живот в България е тясно преплетен с пътя на славистиката у нас и с развитието на националната ни литературна история. Характерно е и това, че заедно с първите учебни помагала по систематично изучаване на българска литература, издадени през 1895 и 1896 г.,¹¹ през 1896 г. като учебник за седми клас и първо систематично помагало по славян-

¹¹ М. М о с к о в. История на българската литература. Пловдив, 1895; А л. Т е о д о р о в. Б а л а н. Българска литература. Пловдив, 1896.

ски литератури излиза и една история на славянските литератури в Пловдив от Йордан Иванов.¹² Въпреки компилативния си характер (стъкмена е по известната книга на Спасович и Пипин) този труд свидетелства за ранното развитие на систематично славянското литературознание у нас. Той няма характер на сравнителна литературна история на славянските народи, но в него за пръв път се проявяват и въвеждат в широко обръщение такива компаративни понятия като „славянска литературна общност“, „южнославянска литературна общност“, „славянски литератури“, „южнославянски литератури“, „славянски литературни влияния“ — които са станали или ще станат възлови категории на едно системно научно сравнително славянско литературознание. Заедно с това тая книга показва, че вътре в литературоведската славистика у нас започва елементарна диференциация на интересите към отделни славянски литературни истории. Тя се изразява във внимание към историята на руската литература. Впрочем руската литература е първата литература, чрез която българската интелигенция се среща с големи (и най-непосредно достъпни ѝ) художествени образци. Затова в развитието на нашата славистика още Нешо Бончев може да се счита основоположник на българската литературна русистика. Нещо повече. Със статиите си за преводите на европейските литератури на български и ползата от това и за Гогол, неговия живот и литературните му произведения той пръв очертава в българската книжнина една определена историко-литературна линия и по този начин пръв в българската литература (върху опита на руската), внедрява идеята за литературноисторическо развитие, внушава концепцията за национална литературна история. Това несъмнено спомага за оформяне национални представи за литературноисторически развоен модел.

Все по това време към средата на 90-те години в България се създават и първите центрове за сравнително изучаване на българската литература и на славянски литератури. Това са литературните катедри в новооснованото Висше училище, по-късно Софийския университет, и създаденото от неговите преподаватели влиятелно списание „Български преглед“ (1893—1900). На първо място тук обаче трябва да споменем известната поредица „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, основана през 1889 г. от Ив. Д. Шишманов като издание за български фолклор и народни умотворения и превърнала се в забележителна трибуна на българската славистика и българското сравнително литературознание. Първите големи рецепционни звена за славянска и европейска литература у нас са свързани с дейността още през 80-те години на Вазов и Величков. Такива звена са издаваните от тях в Пловдив списания „Наука“ и „Зора“, както и излизащата след това в София „Денница“. Тук се появяват много преводи от славянски и други европейски писатели. Но като най-широка трибуна за популяризация на европейската литература се явява съставената от двамата двутомна „Българска христоматия“, излязла по време на дейността им в Пловдив.

Като литературноисторически и културноисторически факт у нас, като етап от международните отношения на нашата литература „Българска христоматия“¹³ на Вазов и Величков представлява нов момент в историята на литературната рецепция. Тя бележи край на несъзнателния, спонтанен период на литературна рецепция и началото на съзнателна и селективна дейност по усвояване на европейското литературно наследство.

¹² Йордан Иванов. История на славянските литератури. Учебник за VII гимназиален клас. Пловдив, 1896.

¹³ Българска христоматия или сборник от избрани образци по всичките родове съчинения с приложение на кратките жизнеописания на най-значителните писатели. Съставиха Ив. Вазов и К. Величков. Пловдив, Свишов, Солун, 1884, част I — Проза, част II — Поезия.

Христоматията на Вазов и Величков представлява важен момент и във възникването на литературно-съотносителното съзнание като елемент от художественото самосъзнание и самопознание на новата българска литература. В нея за пръв път български литературен материал в рамките на една книга е поставен до значителни европейски образци и по този начин сравнен и съотнесен към тях. Това съществуване в рамките на христоматията на българския и чуждестранния художествен опит не е нито механично съпоставяне, нито случаен факт. То носи един по-дълбок, неабстрактно-символичен, а определено литературноисторически смисъл. Означава то „включването“ на българската литература в европейския литературен процес, т. е. фиксира съзнанието за принадлежността ѝ към една по-широка литературна общност. Това съзнание отразява обективните резултати от развитието на самата литература не само като национално, но и като европейско явление и същевременно — субективните процеси от оформянето на компаративната доктрина като част от историческото самопознание на литературата в национален мащаб.

В нашето литературознание литературноисторическото значение на „Българска христоматия“ е проучено добре.¹⁴ За съжаление нейната роля в развитието на нашето сравнително литературознание и мястото ѝ в международните отношения на нашата литература не са изследвани. Тъкмо поради това непроучено остава и значението на това голямо Вазово и Величково дело в историята и практиката на българския превод — един проблем, неделимо свързан с общото развитие на сравнителното литературознание. Причината за тая неизследваност е до голяма степен неразвитостта не само у нас на сравнителната стилистика, но и на историческата поетика.

Ако обобщим част от изнесеното дотук, можем определено да кажем, че Шишманов е основосъздателят на българското сравнително литературознание. Сравнителният метод у него за пръв път е приложен широко върху пространен фолклорен материал. В това отношение едно значително произведение на славянската фолклористика и първа крупна зряла творба на българското сравнително литературознание е студията му „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи“.¹⁵ С основание В. М. Жирмунски¹⁶ изтъква заслугите на Шишманов като основоположник на литературната балканистика, очертал главните контури на нейния периметър преди Дитерих. В същност с тая си студия Шишманов става създател на едно направление за широко изучаване на българския фолклор в сравнителен план у нас. Методологически той се движи в кръга на компаративните фолклорни течения от края на века. В неговата първа научна работа, датираща от последната година на 80-те години „Значение и задачи на нашата етнография“, за пръв път се говори у нас за сравнителна литературна история — термин, който в духа на немското литературознание българският учен възприема за обозначаване на сравнителната литературна наука. Тук Шишманов проявява добро познаване и вярна ориентация сред школите на съвременната му фолклорна наука.

В духа на следромантичното литературознание и фолклористика съществен момент в компаративната концепция на Шишманов е реалното виждане на отношенията между фолклор и литература. Тая връзка обаче от него е потърсена в дълбоко генетичен план, една концепция, която същевременно българското сравнително литературознание през последното десетилетие съживява и акцентува с особена сила и научна резултатност. „Сравнителната литературна история и

¹⁴ Вж. М. Цанева. Иван Вазов в Пловдив. С., 1966, с. 140—143.

¹⁵ Ив. Д. Шишманов. Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи. — СБНУ, кн. 13, с. 484—566 и кн. 15, с. 449—500.

¹⁶ Вж. В. М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Л., 1979, с. 275.

сравнителното изучаване на народните умотворения — пише Шишманов още в 1889 г. — ни убеждават повече и повече, че това, което приписваме много пъти на простия народ, е черпено от книжовни извори. Откогато ученият свят започна да обръща по-голямо внимание на народните умотворения и успоредно с това да изучава по-основно източните езици и книжнина, покрай тях и средновековните литератури, оттогава мнението за произхождението на словесните произведения се модифицира значително.¹⁷

Компаративната практика на Шишманов показва, че задачите, темите, актуалните идейно-тематични проблеми, към които се ориентира младото българско сравнително литературознание, както и неговите възможности, до голяма степен се свързват с национални и обществени задачи. Това обяснява и твърде широкото присъствие в младата българска компаративистика от тия години на темата за българите в литературата на другите народи. Това е в същност една тема, която носи възрожденски патос и като културна задача е поставена още от Раковски в неговите романтично-исторически и фантазистомологически визи: да се покаже българското присъствие (респ. старинност, приоритет на българското начало в историята и културата). Българското сравнително литературознание „приспособи“ тая възрожденска тема, свързана с национални задачи, към методологията на тогавашната компаративна наука, към възможностите, които му предлагаше теорията и практиката на немската *Stoffgeschichte* и на руската теория „бродячих мотивов“. До каква степен този проблем е актуален в младата българска сравнителна литературна наука, говори фактът, че към него се ориентират фактически редица автори при първите си опити в областта на сравнителното литературознание. Първите значителни представители на българското сравнително литературознание и славистика минават през този проблем. Йордан Иванов още в 1890 г. набелязва темата за присъствието на България и българи в „Осман“ на Гундович. По същото време Беньо Цонев се занимава с темата за цар Симеон в хърватската литература. През 1900 г. Ив. Д. Шишманов публикува студията си за българите в „Бесният Орландо“ на Аристо. Тоя въпрос продължава да бъде актуален и по-късно като „въстъпителен“ проблем за всеки млад компаративист. През 1920 г. Боян Пенев издава изследването си „Сведения за българите в по-старите чужди съчинения“,¹⁸ което издава очевидно по-ранен етап от дейността му и е свързано с една от първите му научни командировки в Чехия.

Говорейки за Шишманов като основоположник на нашето сравнително литературознание, не можем да не изтъкнем и заслугите му за подхващане проблемите на сравнителното стихознание у нас. Пак още в самия край на миналия век той постави в широк сравнителен план въпроса за генезиса на десетосричния размер на южнославянския героичен епос,¹⁹ издигайки много проблеми около връзките и взаимноотношенията между южнославянската народна песен и западната рипарска и фолклорна поезия през Средновековието, проблеми, които и до днес не са получили задоволителна разработка и решение.

* * *

Друг голям център с историческо значение в развитието на българското сравнително литературознание е групата около сп. „Мисъл“, обединяваща видни

¹⁷ Ив. Д. Шишманов. Значение и задачи на нашата етнография. Избр. съч. Т. II, с. 11—12.

¹⁸ Боян Пенев. Сведения за българите в по-стари чужди съчинения. — Год. Соф. унив., I. Ист.-фил. фак., XVII—XIV — 191, 1920.

¹⁹ Ив. Д. Шишманов. Южнославянският епичен размер от едно ново гледище. — Бълг. преглед, 1898, кн. 4.

представители на българската литература. Сп. „Мисъл“ отваря широко страниците си за проблемите на литературните отношения между българската литература и други литератури и за рецепцията им у нас. По всички тези въпроси списанието има, както личи, доста определена програма и целенасочена издателска практика, което прави дейността му нов, важен момент в историята на българското сравнително литературознание, както и в отношението на българската литература с околния литературен мир. Писателите около „Мисъл“ проявяват интерес към широк кръг художествени явления предимно от европейската класика и съвременност, като предпочитанията им са насочени преди всичко към класическите явления на литературния живот от XIX в. Това са видни представители на българската художествена интелигенция с широки литературни интереси и култура, които съзнателно се интересуват от проблемите на теорията и практиката на международните отношения (разбира се, предимно и преди всичко с оглед на проблемите на българската литература и на отношението ѝ с други литератури). Твърде важно е да отбележим, че в българската културна история те за пръв път са и субект, и обект на литературна рецепция. През тях минава не само възприемането на редица чужди художествени стойности у нас, но те са и първите (след големия международен успех на Вазов през 90-те години) представителни фигури на българската литература, които се превеждат и активно интерпретират в чужбина. Те проявяват теоретически и практически интерес към движението на литературните форми и идеи в европейския литературен процес. Докторската дисертация на П. Ю. Тодоров например е на компаративна тема. Статиите на д-р Кръстев разкриват широки сравнително литературни и сравнително културни интереси. Но и в това отношение централна фигура в дейността на групата е Пенчо Славейков. Дейността му тук се очертава като важен фактор в развитието на компаративните идеи и рецептивната практика както на списанието, така и на българския културен процес през оня период. До голяма степен благодарение именно на неговата активност на страниците на „Мисъл“ и дейността на сътрудниците и се оформят назрели промени както в рецептивния процес, така и в неговата научна обосновка и осмисляне в българското сравнително литературознание. Тези промени отразяват очевидно изменения в самия международен статус на българската литература, както и „иманентни“ процеси на нейното собствено историческо развитие. Чрез дейността на „Мисъл“ се осъществяват поне три важни промени:

- 1) промяна на рецептивната ориентация;
- 2) промяна на разбирането за същността на литературния процес;
- 3) промяна на концепцията за същността и причината на литературните връзки и контакти.

I. На страниците на списанието се извършва определена „пренастройка“ на рецепционната вълна на българската литература. В центъра на вниманието на кръга „Мисъл“ и до голяма степен на българската литературна общественост сега попада немската литературна класика. В тоя смисъл групата около „Мисъл“ се откроява в определена конфронтация спрямо френско-романските интереси на Вазов и Величков и направлението, което представляват те. Трябва да кажем, че борбата между различни литературни ориентации в историята на българската култура и в отношението на българския литературен процес към по-широки художествени контексти продължава и след това. Първите сериозни отрицания на кръга „Мисъл“ например са свързани с дейността на един такъв поклонник отново на френската литература и култура у нас като Симеон Радев. Необходимо е да отбележим, че конфронтацията между различни рецепционни ориентации и естетиколитературни сфери през ония години се извършва при наличността на един траен интерес в България към руската литература, който споделят и писателите около кръга „Мисъл“.

Причините за тая смяна на рецепционните интереси в българския културен живот са различни. Много от тях са изследвани. Тук искам да изтъкна в хипотетичен план само една нова, която не е посочвана и проучвана и поради това се нуждае от специални изследвания: някои вътрешни близости и паралели (при спазване на всички мащаби и условия) на немския и българския литературен развоен модел. Трябва обаче определено да отбележим, че новата литературна ориентация на групата около „Мисъл“ не е свързана със съответна политическа ориентация. Напротив — в духа на традициите на българската интелигенция представителите на тая група имат определена антинемска (което на практика в случая значи антимонархическа) политическа насока, а някои от тях са подчертано прославянски настроени (П. Ю. Тодоров).

II. В широката дейност на Пенчо Славейков по приобщаване (чрез превод и литературнокритическа интерпретация) на българската литература към европейския литературен процес на практика се извършва преход към една нова форма на литературна рецепция, в която ударението определено пада върху активните и селективните възможности на реципиента. Този нова постановка е програмирана и осъществена в ярките статии на Пенчо Славейков за чужди автори и тяхната рецепция у нас. Такива статии са: „Адам Мицкевич“, „Една песен (Шандьор Петьофи)“, „Волфганг Гьоте“, „Змай Йованович“, „Скръбта на поета“ (А. С. Пушкин), „Честният поет“ (Алфред Тенисон). И особено „Пушкин в България“ и „Хайне в България“. Последните две студии заемат значително място в Пенчо Славейковата компаративистична платформа. Статията на Пенчо Славейков за рецепцията на Хайне в България например²⁰ е важен момент от кристализирането на една литературно-сравнителна концепция и на отговарящата ѝ рецептивна практика в българския литературен живот. Защото отразява компаративната зрелост на нашето литературно мислене и художественото самочувствие на най-влиятелни и естетически най-напредничави литературни кръгове в онова време.

Литературноисторически най-важен в дейността и под формата на групата се явява подчертаният вече (II) момент — изнасяне на преден план а к т и в н о с т т а на р е ц и п и е н т а, активното разбиране на литературното възприемане преди всичко като интерпретация и като селективно усвояване на активно потърсен и творчески преосмислен чужд художествен опит. След малко ще стане дума за трудностите, които Б. Пенев ще срещне, продължавайки по тоя път. Но Славейков и другарите му са хора, които водят активна литературна и естетическа политика и всичко чуждо, до което се докосват, се отнася към целите на тая политика. Това значи — към потребностите на литературния живот в България така, както те ги разбират. Статията на Пенчо Славейков за Хайне в България е до голяма степен и статия за самия Хайне като такъв. Защото ако активната рецепция винаги е интерпретация, то всяка интерпретация има своя изходна база, т. е. всякога тръгва от „същността“ на литературния феномен. И нашият поет по своему е „асимилирал“ — това значи, привлякъл към себе си, интерпретирайки го — немския си събрат. Интерпретирайки Хайне, Пенчо Славейков „го е подчинил“ на някои свои любими литературни и социални идеи и на първо място на идеята си за непримиримостта на поета към филистерството. В духа на същата любима своя конфронтация (поет — тълпа) Пенчо Славейков се е опитал да тълкува и творчеството на сръбския класик Йован Йованович Змай, проявявайки очевиден субективизъм при интерпретацията му.

В статията на Пенчо Славейков „Хайне в България“ се казани твърде категорични констатации за свободата на реципиента спрямо възприеманата литера-

²⁰ П. Славейков. Хайне в България, — Мисъл, XVII, 1907, кн. 4 и 5, с. 241—254.

тура. Върху конкретния пример на опозицията Хайне—Гьоте в немския културен живот Пенчо Славейков се домогва до диалектиката на литературната рецепция, до въпроса за съдбата на писателя извън границите на родината му. „Омраза към Хайне — пише той — или само в родния му край. На чужбина него само обичат, защото там няма оная жестока расова омраза, каквато има в Немско, и защото на чужбина нямат значение диви разпри — дали Гете или Хайне е по-велик певец. Домашни кавги — смях по комшиите.“²¹

При рецептивната интерпретация на Хайне Пенчо Славейков се сблъсква с редица обективни категории на литературния процес. Той например се опитва да засегне въпроси, свързани с народопсихологията и литературата, и да ги отнесе към литературния развой на немската литература. В същия афористичен и често образноколоритен стил той поставя, засяга и докосва редица проблеми, които преди това са били и след това ще бъдат предмет на практиката и теорията на сравнителното литературознание. Той прави това невиняги фокусирано, но всякога остро и изразително. Такъв характер има проблемът за своето и чуждото в националните литератури. Или въпросът за немския национален характер и сатирата. Немецът „нито я проучава, нито я прощава. Свифт и Шцедрин в Немско — би биле чудовища. Би биле тъкмо такива, какъвто е Хайне.“²²

III. Компаративистичната дейност на Пенчо Славейков води и към обновяване и уточняване на концепцията за същността на обмяна на литературни ценности в световния литературен процес или, казано с езика на традиционната компаративистика, за същността на литературното влияние.

Преди това по-отчетливо изразена концепция по това основен за сравнителното литературознание въпрос срещаме у Шишманов. В духа на широко разпространеното през XIX в. културно-историческо тълкуване на литературния феномен той разглежда литературните прилики и прониквания на културно-историческо равнище — като движение в съвпадение на литературни форми и идеи. Пенчо Славейков от своя страна е склонен да ги вижда като зараждане, „индуктиране“ на художествени стойности. В съответствие с актуалния в края на века и в началото на това психологизъм в литературознанието той поставя литературната компаративистика не толкова на културно-историческа, колкото на литературно-психологическа основа. Въпросът за въздействието в междунационалната сфера на художествените феномени (за влиянието в литературата) за него е преди всичко въпрос за въздействието на художник върху художника. Това разбиране най-точно съответствува на общите му, иначе доста противоречиви, естетически възгледи. За обясняване на литературните въздействия и влияния Пенчо Славейков е склонен преди всичко да надзърне в лабораторията на художника. „Творецът творец разбира“ — цитира той в статията си „Пушкин в България“²³ където за пръв път и най-открито очертава индивидуално-психологическите основи на своята рецепционна теория.

Говорейки за творческата рецепция на Пушкиновото творчество, той намира, че „ако критиката тъй мудно е достигнала до истинското разбиране на Пушкин, същото не може да се твърди за руските художници на словото; те отрано са проникнали в неговия дух и са се развивали под неговото непосредно влияние. За проникване в творенията на Пушкин се изисква висока духовна култура и чувство живо и свободно като самото чувство на поета.“ За Пенчо Славейков само природата на поета е оная основа, която превръща веригата на рецепцията в дъно на скачени съдове, в които възприеманата в резултат на влияние „духовна субстанция“ може да достигне до еднакво равнище.

²¹ П. Славейков. Хайне в България. — Мисъл, XVII, 1907, кн. 4 и 5 с. 244.

²² Пак там.

²³ П. Славейков. Пушкин в България. — Мисъл, 1899, юни, с. 565—566.

Онова, което трябва особено да отбележим, е, че при Пенчо Славейков и чрез него нашето сравнително литературознание вече разглежда литературните явления като художествени феномени, т. е. като естетически стойност. В същност трябва да отбележим, че теоретически, движейки се в рамките на широкия мащаб на литературната история, Ив. Д. Шишманов също не бе чужд на естетическата аксеологичност като изходна точка на сравнителното литературознание. Нещо повече, теоретически той я взема за основа на „литературното влияние“. „Едно обикновено явление в историята на литературата е — пише той, — че капитални явления в историята на литературата предизвикват подражания или продължения.“²⁴ Пенчо Славейков говори за въздействие на творец върху творец, докато Шишманов се интересува от влиянието на произведение върху произведението.

Така в българската литература за един период от тридесет години може да открием три опорни точки, три изходни позиции в развитието на представата за литературните връзки и контакти. Любен Каравелов е склонен да ги обяснява със самото възраждане на народите, т. е. с включването им в широка и активна културна взаимност. С други думи, големият възрожденец в духа на своите учители Бюкл и Спенсер търси обяснение в културно-исторически план. Въпреки че в сравнителната си практика остава също на него, издигайки го на високо научно ниво, Шишманов се домогва до съзнанието за естетическата стойност на сравняваните явления. Схваната преди всичко в естетико-психологическо гледище, тя е в центъра на концепцията и на Пенчо Славейков. От друга страна, Ив. Д. Шишманов и Л. Каравелов говорят още за подражание и продължение на художествената творба. Пенчо Славейков определено говори за разбиране на творец от творца.

Трябва да се отбележи, че на практика обаче и Пенчо Славейков не само че не е чужд на едно широко разбиране на рецепцията, но и много често отчита културно-историческите условия на осъществяването ѝ. Той не изпуска възможността да постави сравнението в неговата културно-историческа рамка. Така е постъпил той например в статията си за Хайне в България. Тук нашият поет попада на един важен културно-исторически проблем: за Русия като посредник между Изтока и Запада, за руския културен живот като важен трансформационно-предавателен и приемателен център на двупосочна и разностранна информация между нас и света. На тия проблеми Пенчо Славейков ни навежда, изтъквайки факта, че Хайне е можел да знае нещо за България преди всичко от своя брат — Максимилиан Хайне, който като военен лекар на руска служба е посетил заедно с руските войски страната ни и е автор на една книга, описваща това посещение. От друга страна, Пенчо Славейков не изпуска да изтъкне, че руската литература е посредник за първите срещи на българските читатели с Хайне. Сам той признава, че се е запознал най-напред с немския поет на руски.

Пенчо Славейков и Ив. Д. Шишманов са в същност създателите на нашето съвременно научно-сравнително литературознание. Тяхното дело очертава една твърде широка теоретична платформа и една разностранна сравнително-литературна дейност. За големите научноизследователски качества на учения у нас е ставало неведнъж дума.²⁵ Но дейността и значението на големия поет в тази област и до днес са недостатъчно оценени. В същност Пенчо Славейков се разкрива като блестящ компаративист, достигнал равнището на европейската ком-

²⁴ Ив. Д. Шишманов. Българите в „Orlando furioso“ и в по-старата френска драма. Избр. съч. Т. II, с. 383.

²⁵ Г. Димов. Българската възрожденска литература и нейното сравнително-историческо проучване. — В: Сборник в чест на акад. М. Арнаудов. С., 1970.

паративистична практика от първата половина на тоя век. Големият български поет се оказва много добре професионално подготвен за тая дейност, притежаващ дълбоко култивирани качества. Той има блестящи и многостранни познания по европейските литератури, забележителна литературна памет и сравнително аналитичен поглед.

Теоретиците на западната компаративистика и особено френските ѝ представители отдавна и настойчиво се занимават с необходимите за „компаративиста“ качества. В известната си студия „Сравнението не е довод“ Рене Етиембл дори посвещава цяла глава на „идеалния компаративист“²⁶. Не по-малко внимание му отдават и Пишоа и Русо, които се занимават с „физиономията на компаративиста“ и „физиологията на компаративиста“.²⁷ Изреждат се научни качества, специфична квалификация и дори характерологични белези (да обича да пътува!). Но в края на миналия век, в още догонващата „световния културен стандарт“ България се бе оформил в лицето на Пенчо Славейков един завършен „компаративист“ от голям европейски стил. Прикован от недъга си, той бе един от големите пътници на духа по сложните пътища на световните художествени ценности. Той носеше най-ценното качество на „компаративиста“ (чуждо на редица съвременни представители на тая дисциплина) — сравнително аксеологическо мислене и чувство за историческия характер на художествените ценности.

Статиите на Пенчо Славейков са изпълнени с интересни компаративни виждания, идеи и паралели. Той създаде и подхвърли редица хипотетични паралели и контакти, по които нашето сравнително литературознание след него почти не е взело отношение. Такъв е случаят с посоченото от него предполагаемо влияние на Хайне върху Ботев в известната картина със самодивите от „Хаджи Димитър“. Изследователите на тоя проблем, както и на българо-немските литературни отношения след него не само че не успяха да отговорят на поставения от поета въпрос, но и почти не вземат отношение към него.

Културно-историческата и психологическата концепция продължават да съжителствуват и в по-нататъшното развитие на българското сравнително литературознание. Това най-ясно личи в компаративистичното дело на Боян Пенев.

Боян Пенев продължава наченатата от Ив. Д. Шишманов линия на широко съпоставително проучване на българската литература в обкръжаващия я културно-исторически контекст. В неговата „История на новата българска литература“ (издадена посмъртно през 1930 г.) широко място е отделено на културно-историческите контакти на българската литература преди всичко с нейните съседи — със съвременната гръцка и сръбска литература. Тук са поставени такива въпроси като „Дубровник и южните славяни“ и др. В духа на концепциите, начертани от Ив. Д. Шишманов, Боян Пенев се домогва до едно динамично разбиране на междулитературния процес, третирайки междулитературните отношения („влианията“) като един от факторите на литературното развитие.

За пръв път у Боян Пенев срещаме сума от категориални понятия, които, макар и да не клонят към една литературоведческа система, поставят нашето литературознание не само на сравнителна основа, но и му дават опора от изходни точки, които следващите десетилетия чак до наши дни ще осмислят, преосмислят и включват в употреба. Само на първите няколко страници на неговата известна студия „Посоки и цели на проучване на новата ни литература“²⁸ той внася като термин понятията: естетическо и литературно изследване, литерату-

²⁶ R. Etiemble Цит. съч., с. 58.

²⁷ C. Pichois, A. Rousseau. La littérature comparée. Paris, 1967, p. 103.

²⁸ Боян Пенев. Посоки и цели на проучване на новата ни литература. — Мисъл, 1910, с. 1—32.

рен факт, историко-генетично изследване, литературен процес, художествена култура, единство на националния дух на литературата, вътрешна история на народния живот, литературна еволюция, литературен език, художествен стил, художествени образи-типове, фактори (външни и вътрешни) на литературното развитие и други. Изследователят на историческата поезика на българската литература и историографът на българското литературознание неминуемо ще се сблъска и с въпроса за историческия развой на литературната терминология у нас и тази статия на Боян Пенев ще се окаже възлов момент в развитието ѝ.

Интересно е, че Б. Пенев е склонен да разглежда нашата литературна критика като момент от рецепцията на литературата и същевременно — като дял от самата литература. С други думи, у него все още се смесват представите за критиката като момент от външната историческа интерпретация на творбата и за критиката като активно вътрешно самопознание на литературата за себе си. Но тук е важен не толкова фактът, че тези два момента се смесват, колкото че съществуват, че са открити от нашия изследовател. За първия момент свидетелствува причисляването на критиката към средствата на литературното изследване: „Не трябва да се забравя, че мемоарите, автобиографичните изповеди, писмата, периодичният печат, литературните произведения без художествена стойност, критиката са само средства за литературно изследване.“ Една близка концепция до разбирането на критиката като самосъзнание на литература (т. е. — критиката като едно звено от рецепцията на творбата) крие казаното само едно изречение след това: „В критиката главно ние може да доловим какви възгледи са имали нашите книжовници за поезията и нейното значение, как са гледали на своето произведение, какви цели са си поставяли в своята литературна дейност и с какви изисквания и вкусове са пристъпвали към едно произведение.“ С други думи, за Боян Пенев херменевтическият и генетико-естетическият момент в критиката все още са недиференцирани, критиката е в едно и също време момент и от „вътрешното“, и от „външното“ развитие на литературата.

Дейността на Боян Пенев в областта на сравнителното славянско литературознание означава и по-нататъшното вътрешно специализиране и диференциране на отделните области в тази дисциплина. Боян Пенев е създател на българската научна полонистика. През своя сравнително недълъг научен път той отдели значително място на полската литература и на полско-българските литературни отношения. Твърде характерен е принципът на рецептивна селекция, в основа на който нашият учен е определил интересите си към тая литература и към конкретните ценности в нея. Тия принципи носят психологическо и нравствено-естетическо съдържание. Към полската литература Боян Пенев се обръща, за да търси в нея своя идеал за литература. Отношението му към нея е израз на нравствен идеализъм и естетически утопизъм.

Боян Пенев е създател и на нашата критика и теория на превода. Няколко пъти той се изказва остро, категорично и проблемно по въпросите на преводаческата практика и засяга ред проблеми на литературната рецепция и литературния процес у нас. Най-интересни в това отношение са статиите му „Български преводачи“²⁹ и „Българските преводи на „Фауст““.³⁰ Тези две статии са първите аналитични и научно обосновани критики на художествени преводи у нас. Първата е посветена на един превод на „Без догма“ на Сенкевич, направен от полски, а втората — на преводите на Гьотеви „Фауст“ от Ал. Балабанов и Ганчев. Според Боян Пенев българските преводачи са неподготвени

²⁹ Б. Пенев. Български преводачи. — Демократически преглед, г. XII, 1915, кн. IV, с. 306—314.

³⁰ Б. Пенев. Българските преводи на „Фауст“. — Мисъл, г. XVI, 1906, с. 659—672.

ливгвистично и професионално. „Едва ли има другаде преводачи по-нехайни и по-невежи от нашите. Повечето от тях нямат никакво уважение към автора, когото превеждат, и към читателите, на които поднасят своите неспособни и безсмислени преводи. Те не познават, както трябва, нито езика, от който превеждат, нито пък своя роден език. Неспособни да вникнат в съдържанието на оригинала, да доловят и изразят нюансите на чуждата мисъл, те превеждат, както завърнат. И какви нюанси на мисълта, на образите и музикалната реч ще могат да изразят те, когато не умеят да превеждат правилно и вярно два реда от един чужд език! На много места техните преводи нямат нищо общо с чуждото произведение — особено пък, ако това произведение е художествено.“³¹ Тези крайни съждения очевидно са подбудени от една определена преводаческа практика. Може да се усети в тях и известният естетически максимализъм на нашия критик. Но те разкриват и една определена естетическа ситуация в нашата литература. В процеса на усвояване на чуждия художествен опит всяка литература има свой преводачески таван — степен, до която е в състояние да предаде определен чужд художествен текст. Тоя таван е особено определено видим в ранните етапи от развоя на една литература. По-късно с развитието ѝ върху широка жанрово-стилистична основа проблемите за тавана се снемат или по-право се усложняват твърде много и по твърде различни начини, което не ни дава възможност да се разпростираме по-нататък по тоя въпрос тук. По-важно в случая е да отбележим, че при първоначалните етапи на усвояване на чуждото културно наследство това усвояване е в същност не толкова интерпретация, колкото приспособяване към собствените възможности. Или по-точно казано: интерпретацията на тоя етап на развитие е приспособяване на чуждия художествен материал към своето равнище. Развитието от приспособяване към превеждане в един литературен живот не е прост и кратък процес и до него една литература се домогва по сложен и дълъг път. И побългаряването в същност отразява не само вкусовете, нуждите и потребностите на нашата читателска публика, но и възможностите на литературата ни. Впрочем тези две страни са тясно свързани, но не бива за това да се смесват постоянно. Ако се върнем към статиите на Боян Пенев, трябва да кажем, че недостатъците на преводите, които изследва нашият учен, очевидно се дължат не в малка степен на изобличенията от него лични недостатъци и неподготвеност на преводачите. Но те са и резултат от определено равнище на нашата литература, последица от приспособяването на чуждия художествен стандарт към нашия. В тях се извършва с ъ о т н а с я н е постиженията на чужди литератури към стилистичната база на българската. Боян Пенев няма съзнание за историческия характер и историческата неизбежност на тоя процес. Но той не на едно място спонтанно отразява тоя процес. За него много от незадоволяващите го преводи звучат твърде много по български. На друго място се казва, че преводачите спокойно могат да се подпишат под тях, защото те са повече техни, отколкото на чуждестранните автори, които се превеждат... Боян Пенев не може да приеме, че тук се върши един друг вид побългаряване — не на сюжетно, а на стилно-художествено равнище, и че това е необходим и неминуем процес от „приобщаването“ на нашата литература към чуждия опит. Впрочем на места той се домогва до съзнание, че тоя вид преводи е своеобразен исторически продукт, че е резултат на някаква необходимост, защото си има с в о и ч и т а т е л и. На едно място той възкликава: „За такива читатели — такива преводи“. В същност статиите на Боян Пенев са важен момент от и с т о р и я т а н а

³¹ Б. П е н е в. Българските преводачи. — Демократически преглед, 1915, кн. IV, с. 306-

литературната рецепция у нас и от историята на българския читател като важно звено в литературния процес.

Трябва да кажем, че в духа на литературното образование, което е получил, Боян Пенев си остава привърженик на превода като интерпретация. Той пръв не само изтъква нуждата от системна литературноисторическа подготовка на преводача във връзка с всеки конкретен повод, но и се бори за висока преводаческа култура и за ново преводаческо равнище в нашия литературен живот.

Значително по-ограничено значение за развоа на българското сравнително литературознание има научното наследство на големия български фолклорист и литературовед Михаил Арнаудов. Създател на обемно научноизследователско дело, в което преобладава стремежът към събиране, описване и систематизация на литературните и фолклорните факти, Арнаудов проявява интерес и разбиране, научноизследователски вкус и предпочитание повече към статичните състояния на литературния процес и значително по-малко — към вътрешната му динамика. В работите му по фолклор се съдържат ред ценни сравнителни наблюдения за отношения между фолклорните форми и мотиви, разгледани върху сравнително широк терен. Като наследник на Шишманов в катедрата по сравнителна литературна история той пише редица очерци за чужди, предимно западноевропейски класици, в които съпоставителният момент е поставен на заден план или съвсем отсъства. Определен интерес за историята на нашето литературознание, в това число и на сравнителното литературознание, имат двете негови книги „Увод в литературната наука“ и „Основи на литературната наука“.³² В същност това е една книга, излязла под различно заглавие в две отделни издания. Сама по себе си тя има компилативен характер и е предназначена за учебно помагало за студенти-филолози. Но сравнението на двете издания, отделени едно от друго с двадесет и три твърде важни години, говори за движението и развоа, популярността или неизвестността у нас на ред литературни и литературнотеоретически идеи и системи на времето. Годините, които отделят първото от второто издание на Арнаудов, са важен период в развитието на литературознанието и компаративистиката. През това време очевидно е изчерпало възможностите си спекулативното немско литературознание. На смяна на теоретическия психологизъм идват по-точни школи. В Съветския съюз преживява разцвет теорията на ОПОЯС, в Чехия — учението на чешкия лингвистичен кръжок. Френската компаративистика през тези години преживява своя зенит и своя заход, за да въведе палото сравнително литературознание в криза през 40-те—60-те години на нашия век. В книгата на Арнаудов срещаме късни рефлексии от теоретическите брожения на последните десетилетия на миналия и първите на тоя век. Тук се четат имената на редица значителни или забравени теоретици на литературата. Книгата съдържа и първия и единствен кратък очерк за Дилтай, останал си така непознат у нас, в „сянката“ на Фолкелт и Ремке, скрит в гънките на десетилетиата зад гърба на двамата по капризите на една неравномерна рецепция на чуждата естетическа мисъл у нас.

Що се отнася до развитието на компаративните идеи в България, отразено в двете издания на Арнаудова книга, твърде характерно е, че докато в първата се среща раздел „Сравнителен метод“, то във втората освен него има, макар и кратък раздел, посветен на „сравнителна литературна история“. За Арнаудов сравнителният метод е един от двата общи метода на сравнителното литературознание — след „емпиричната метода“. Тези два метода нашият учен разпростира върху целия терен на литературноисторическите явления, без да ги локали-

³² М. Арнаудов. Увод в литературната наука. Задачи — история — съвременно състояние. С., 1920; Основи на литературната наука. Задачи — история — съвременно състояние. С., 1942.

зира в психологически или социален план. Със сравнителната метода Арнаудов свързва явления поне от три равнища. Той извежда сравнителния метод от сравнително-историческия метод в езикознанието на Франц Бог и Якоб Грим. Затова в някои случаи още тогава нашият учен не е далеч от идеята за архитипа като твърда устойчива форма на трайни явления, пренесени през времето от литературния процес. Но тъй като разбира нещата твърде буквално, а не се насочва към същността на методиките, той удавя в общи разсъждения догадките си, търсейки буквален аналог в литературознанието на общите категории на сравнителното езикознание.

Втората сфера, в която Арнаудов вижда възможност за приложение на сравнителния метод, е областта на литературните влияния, или това, което днес наричаме контактологически връзки. Тук тоя метод според него може да бъде полезен най-много на литературната история. Третото равнище, на което българският професор по литературна наука вижда възможно приложението на сравнителния метод в 1942 г., е сферата на типологическите прилики, появили се спонтанно поради близост на развойни условия в различни и отдалечени точки от земното кълбо и съществуващи независимо една от друга. Примерите му са главно из областта на фолклора, етнографията и сравнителната митология. Трябва да кажем, че тия сфери на приложение на сравнителния метод съществуват у Арнаудов доста неразчленено и тяхното обособяване е направено от мен от гледна точка на по-нататъшното развитие на сравнителната литературна наука.

Последното е взето пред вид, но само в най-общ вид във второто издание на книгата, където Арнаудов, подобно на Шишманов и в духа на немската традиция, основана от Макс Кок, чието списание „Vergleichende Literaturgeschichte“ нашият учен сигурно познава, го нарича „сравнителна литературна история“, вреждайки го сред „нови насоки“ на литературознанието.

След Първата световна война, през 20-те и 30-те години продължава изследването в отделни области на двустранните отношения на българската литература със славянски и съседни литератури. Но онова, което прави впечатление на пръв поглед и което би трябвало на първо място да бъде отбелязано тук, е, че през тоя период значително се променят формите на литературна рецепция. В литературноисторически аспект значително допринася за това един такъв активен рецептор с основно чувство за съвременност и „модерност“ и с отворени сетива за новото в европейския литературен процес като Гео Милев. През тоя период литературната рецепция от асинхронна става синхронна. Това значи, че за пръв път акцентът на рецепционната селекция се пренася определено и остро от класиката (която бе в центъра на вниманието и на писателите около „Мисъл“) върху съвременния литературен процес. Списанията на Гео Милев — „Везни“ и „Пламък“ — печатат и лансират на българския читател или съвременни европейски писатели със световна известност като Верхарн, Блок, Маяковски, Рилке, Хофманстал, или „съвременни класици“ с нашумяло име като Бодлер, Верлен, Ницше. Тези списания поемат ролята на рецепционни трансмисии на съвременната европейска литература, роля, която преди Първата световна война се опитва отчасти да играе само сп. „Художник“ (1905—1909). Тази промяна е твърде важен момент в цялата история на рецепцията у нас и тя говори определено за съществени развойни изменения в статута на българската литература. Явленията, свързани с тоя кръг от проблеми, тук са поставени за пръв път и затова само са фиксирани. Но те задължават и изискват обстойно специално изследване и от гледна точка на рецепционната история, и от гледна точка на литературната история. Без тяхно изследване не биха могли да минат за в бъдеще нито едната, нито другата.

Средище и центрове в различна форма и степен на тази нова рецепционна форма стават редица естетично-идеологически, твърде разностранно насочени издания през 20-те и 30-те години, като „Развигор“, „Златорог“, „Хиперион“, „Листопад“, „Кормило“, „Релеф“, „Изкуство и критика“ и др.

Важен момент в новата синхронна рецепция на българския литературен процес играе възприемането и превеждането на младата съветска литература и борбата около нея в българския литературен живот.³³

Между многобройните рецепционни центрове особено внимание заслужава от гледището на нашата задача сп. „Изкуство и критика“, което се специализира в превод и интерпретация на славянски литератури и съветска литература. В годините 1938—1943 тази рецепционна ориентация има определен идеен и политически смисъл. Особено изразена е тук рецепцията на чешката литература, която е свързана с творческия пиетет на главния редактор на списанието Георги Цанев към критическото дело на Ф. Шалда. В „Изкуство и критика“ излиза през 1941 г. и известната статия на Цанев „Маяковски у нас“. Тя е една от първите и най-ярки интерпретации на големия съветски поет в европейската критика и свидетелство за рецепцията му в европейския литературен свят за утвърждаването и популярността му в славянските и неславянските страни на Източна и Средна Европа.

Както се вижда, развитието на сравнителното литературознание в България е свързано с редица съществени и специфични проблеми на литературния развой. Много от тях, като отношението между история на рецепцията и литературна история, история на читателя и публиката у нас, теория и история на превода, изобщо не са разработвани, а без тях не би могла за в бъдеще да мине една история на българската литература или на нашата художествена култура изобщо. За тяхното цялостно разглеждане обаче, както и изобщо за изчерпателно изследване историята на литературносравнителната теория и практика у нас е необходимо да се проучи пътят на сравнителното литературознание и след Девети септември, когато то постига определени успехи в марксистическото си устройство.

³³ Вж. Съветската литература в България. 1918—1944 г. под ред. на Ст. Божков, Хр. Дудевски и Ст. Стоименов. С., 1961, 1964, 1969.